

Namazların Uyuma ve Unutma Dışında Sebeplerle Kazası Meselesi: Hendek Savaşı'ndaki Bir Uygulamanın Delâleti İle İlgili Değerlendirmeler

The Issue of Deliberately Abandoning of Prayers for Reasons Exclusive of Sleeping and Forgetting: Rewiewing the Evidence based on the Practice in the Battle of al-Khandaq

Hüseyin Kahraman

Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Hadis Anabilim Dalı

Professor, Bursa Uludag University, Faculty of Theology

Department of Hadith

Bursa, Türkiye

huseyink@uludag.edu.tr orcid.org/000-00021345-4429

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 04 January/Ocak 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 03 June/Haziran 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 June/Haziran 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June /Haziran

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 1 **Pages/Sayfa:** 269-285

Cite as/Atıf: Kahraman, Hüseyin. "Namazların Uyuma ve Unutma Dışında Sebeplerle Kazası Meselesi: Hendek Savaşı'ndaki Bir Uygulamanın Delâleti İle İlgili Değerlendirmeler [The Issue of Deliberately Abandoning of Prayers for Reasons Exclusive of Sleeping and Forgetting: Rewiewing the Evidence based on the Practice in the Battle of al-Khandaq]." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 26/1 (Haziran 2022): 269-285. <https://doi.org/10.18505/cuid.1053291>

Plagiarism/İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hüseyin Kahraman).

Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License CC BY-NC 4.0

The Issue of Deliberately Abandoning of Prayers for Reasons Exclusive of Sleeping and Forgetting: Rewriting the Evidence based on the Practice in the Battle of al-Khandaq

Abstract: The most widely explained worship in Islam is al-şalah/prayer. In the Qur'an and particularly in the hadiths, details about all the elements of this worship have been addressed. One of the issues mentioned relatedly prayer in these two sources is the element of time. The Prophet points out two excuses for performing prayers outside of their time; these are namely sleeping and forgetting. Accordingly, a person who does not perform a prayer due to sleep or forgetting should compensate it when he wakes up or remembers it. Note that both of these are unconscious states of human being. From this hadith, it can be understood that the religion does not accept any other excuses for performing prayers outside of the times appointed for them. Despite this clear and obvious approach, some legal scholars also discussed whether other excuses could be considered legitimate to deliberately abandoning prayers. According to some scholars, a person may even make up for prayers that he left out of laziness without any valid reason. Because human nature is prone to make mistakes. If attention is paid, there is a very significant difference between this last view and the hadiths confining the deliberately abandoning prayers only to sleep and forgetting problems. The most important ground of these scholars, who tend to expand the framework that allows for the making up of prayers, is the practice of the Messenger of Allah in the Battle of al-Khandaq. According to the narrations, while the war was going on, the Prophet performed some prayers outside their own times. Moreover, there is no indication of an armed and hot conflict between Muslims and polytheists at the time when the Prophet was praying in the narrations. Focused on this particular case, two interpretations can be made; the Prophet may have forgotten the prayer or only the prayers in question, or he may have deliberately left it for later due to the severity of the war. Before this practice of the Messenger of Allah can be considered evidence for the claim in question, the narration and its context must first be clarified. If we understand this particular case as it was forgotten, then we will be speaking of an involuntary application. Thus, his behavior will not be evidence for those who want to expand the framework of the excuses that may cause compensation of prayers. In other words, this action must have been performed consciously in order to be evidence for the claim in question. We have some indications that will pave the way to explore the reason of the Prophet's practice. Even if it is concluded that there is a conscious saving from these data, this time, a serious obstacle is encountered, such as fear prayer, which seems to emphasize the element of time. One of the aims of this article is primarily to determine the reason why the Prophet performed some prayers outside of their own times in the Battle of al-Khandaq. Then, this article elaborates the relationship between the fear prayer, which is described in the Qur'an and the Sunnah, for this determined reason. In this way, it is investigated whether it is a generally accepted rule to leave a prayer out of its time due to the fear of war or the enemy. The result of this investigation is very important; because there are some comparable grounds with the practice in the Battle of al-Khandaq. If this is accepted as a general rule, the framework of the issues that may cause a prayer to be left to accident can be expanded; excuses that can be considered force majeure and legitimate in terms of daily life can be added to the unconscious states of sleeping and forgetting- which are determined by religion. In this context, it can be said that it is of great importance to determine the historical sequence between the verses and hadiths that talk about the Battle of al-Khandaq and the fear prayer. Because, this finding is in a position to point to the result of the abolition of the previous provision. But there is also the possibility that the matter may go in the opposite direction. In other words, if the practice in the Battle of al-Khandaq took place after the data on the fear prayer were revealed, it would become important evidence in favor of the claim in question. To reveal this important evidence and shed light on the main issue, historical and hadith sources should have reviewed from various angles. Accordingly, it will be necessary to search for the answer whether during their journeys after the Battle of al-Khandaq and in particular during the war, the Prophet and his companions followed the rule related to the prayer of fear or opted to leave it to compensation. In this respect, the article aims to represent much smaller dimension of this broad framework, excluding the general aspects of the issue such as the accident of prayers, whether it is possible or not, and proofs. The article reaches a conclusion through the determination of this mentioned relationship, which has clues in various hadith, fiqh, history and commentary books.

Keywords: Hadith, Abandoning Prayers, Prayer Time, Battle of al-Khandaq, Şalah el-Khouf (The Fear Prayer).

Namazların Uyuma ve Unutma Dışında Sebeplerle Kazası Meselesi: Hendek Savaşı'ndaki Bir Uygulamanın Delâleti İle İlgili Değerlendirmeler

Öz: Dinde hakkında en fazla açıklama yapılan ibadet namazdır. Kur'ân'da ve özellikle hadislerde bu ibadetin bütün rükünleriyle alakalı ayrıntılara değinilmiş durumdadır. Bu iki kaynakta namaz hakkında söz konusu edilmiş hususlardan biri de vakit unsurudur. Hz. Peygamber namazların vakti dışında kılınması yani kazası hakkında uyku ve unutma gibi iki mazerete işarette bulunur. Buna göre bir namazı uyumak ve unutmak suretiyle ihmal eden kişi bunu uyanınca veya hatırlayınca kılmak durumundadır. Dikkat

edilirse bu ikisi de bilinç dışı hallerdir. Öyle alınıyor ki din, namazların kendileri için tahsis edilmiş vakitler dışında kılınması hususunda başka gerekçe kabul etmemektedir. Bu net ve açık gibi görünen yaklaşıma rağmen bazı ilim adamlarına göre meşru addedilebilecek diğer sebepler de namazların kazasına imkân tanıyabilir. Hatta bazılarına göre kişi, hiçbir geçerli sebebi olmadan, mazeretsiz yani sırf tembellik eseri terk ettiği namazları bile kaza edebilir. Çünkü insanın fitratı hata yapmaya müsaittir. Dikkat edilirse bu son görüş ile namazların kazasını sadece uyku ve unutma problemlerine bağlayan hadisler arasında çerçeve itibarıyla çok ciddi bir fark oluşmuştur. Namazların kazasına imkân veren çerçeveyi genişletme eğiliminde olan bu ilim adamlarının en önemli dayanağı, Allah Rasûlü'nün Hendek Savaşı'ndaki bir uygulamasıdır. Zira bundan bahseden rivayetlere göre O, savaş sürerken bazı namazları kendi vakitleri dışında kılmış yani kazaya bırakmıştır. Üstelik bu hususa işaret eden rivayetlerde o esnada Müslümanlarla müşrikler arasında silahlı ve sıcak çatışmaya işaret de yoktur. Fakat Hz. Peygamber bu süreçte söz konusu namaz veya namazları unutmuş olabileceği gibi savaşın şiddetine binaen bilinçli bir şekilde sonraya bırakmış da olabilir. Allah Rasûlü'nün bu davranışının söz konusu iddiaya delil olabilmesi için öncelikle bu hususun açıklığa kavuşturulması gerekecektir. Zira unutmuş ise istem dışı bir uygulamadan bahsedilecektir. Böylece O'nun bu davranışı namazların kazasına sebep olabilecek unsurların çerçevesini genişletmek isteyenler için delil olamayacaktır. Başka bir ifadeyle söz konusu iddiaya delil olabilmesi için bu eylemin ancak bilinçli bir şekilde icra edilmiş olması gerekecektir. Elimizde Hz. Peygamber'in bu davranışının sebebi konusunda karar vermeyi kolaylaştıracak ipuçları vardır. Bu verilerden bilinçli bir tasarruf olduğu sonucuna ulaşılsa bile bu kez korku namazı gibi temel olarak vakit unsurunu vurguluyor gibi görünen ciddi bir engel ile karşılaşılır. Makalenin amaçlarından biri öncelikle Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nda bazı namazları kazaya bırakmasının sebebini tespit etmektir. Makale daha sonra da tespit edilen bu sebep ile Kur'ân ve Sünnet'te tarifi bulunan korku namazı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelmektedir. Bu yolla bir namazın savaş veya düşman korkusu sebebiyle kazaya bırakılmasının genel geçer bir kaide olup olmayacağı araştırılmaktadır. Bu araştırmanın neticesi oldukça önemlidir; zira Hendek Savaşı'ndaki uygulama kıyasa uygun bir görünüm arz etmektedir. Eğer bunun genel geçer olduğu kabul edilirse bir namazın kazaya bırakılabilmesine sebep olacak hususların çerçevesi genişletilebilecek; günlük hayat açısından mücbir ve meşru sayılabilecek mazeretler de dinin tespit ettiği ve bilinçdışı durumlar olan uyuma ile unutmaya ilave edilebilecektir. Bu bağlamda Hendek Savaşı ile korku namazından bahseden âyet ve hadisler arasındaki tarihî sıralamayı tespit etmenin büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Zira bu tespit nesih yani önceki hükmün ortadan kaldırılması sonucuna işaret edebilecek durumdadır. Fakat meselenin tam aksi istikamete ihtimali de vardır. Yani eğer Hendek Savaşı'ndaki uygulama, korku namazı ile ilgili verilerin ortaya konmasından sonra gerçekleştiyse söz konusu iddia lehine önemli bir delil haline gelecektir. Asıl meseleye ışık tutacak bu önemli hususun tespit edilebilmesi için tarih ve hadis kaynaklarının bu kez farklı bir açıdan taranması gerekecektir. Buna göre Hz. Peygamber'in ve ashabının, Hendek Savaşı'ndan sonra yaptıkları yolculuklarda ve özellikle de giriştikleri savaşlarda korku namazını mı yoksa kazaya bırakma seçeneğini mi uyguladıklarını araştırmak icap edecektir. Bu çerçevede denilebilir ki makale kapsam itibarıyla namazların kazası, bunun mümkün olup olmadığı, delilleri gibi meselenin genel nitelikli yönleri dışında bırakıp bu geniş çerçevenin çok daha küçük bir boyutundan bahsetmeyi amaçlamaktadır. Makale çeşitli hadis, fıkıh, tarih ve şerh kitaplarında ipuçları bulunan bu ilişkinin tespiti üzerinden sonuca ulaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Namazların Kazası, Vakit, Hendek Savaşı, Korku Namazı.

Giriş

Namaz âyet ve hadislerde zikri en çok geçen ibadettir. Bu kaynaklarda namazın her ayrıntısı üzerinde durulmuş, onunla ilgili akla gelebilecek sorulara cevaplar verilmiştir. Bu bağlamda namazın vaktinde edasına mani olabilecek hususlara da çözümler getirilmiştir. Bu yaklaşımdan anlaşıldığına göre din, namazın vaktinde edası konusunda, bir-iki mesele dışında mazeret kabul etmemektedir. Zaten mazeret kabul edilenler de *uyuma ve unutmaya*¹ gibi bilinç dışı hususlardır. Bununla birlikte bazı ilim adamları namazların kazasına sebep olabilecek çerçevenin genişleyebileceği kanaatinde. Bu ilim adamları görüşlerine delil olarak Hendek Savaşı ile alakalı bazı rivayetlere işaret etmektedir. Zira bu rivayetlerden birine göre “Hz. Peygamber Hendek Savaşı günü, müşriklerin kendisini çok meşgul etmesinden dolayı öğle, ikindi ve akşam namazlarını vaktinde kılamamış daha sonra yatsı namazı

¹ Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Mesâcid”, 314; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009), “Salât”, 11 (No. 435); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Salât”, 18 (No. 177, 178); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1406/1986), “Mevâkit”, 53 (No. 613).

vaktinde önce onları kaza etmiş sonra yatsı namazını kılmıştır.”² Söz konusu ilim adamlarına göre bu rivayetler bir namazın vaktinde edasına engel unsurların uyuma ve unutmadan ibaret olmadığını göstermektedir. Buna göre meşru sayılabilecek bütün mazeretler, namazların daha sonra kaza edilmesine imkân tanıyabilir. Klasik dönemden Mâlikî ilim adamı İbn Abdilberr (öl. 463/1071)³ ve ayrıca İrfan Yücel⁴, Ergun Çapan⁵, Ali İhsan Pala⁶ ve Nihat Yatkin⁷ gibi muasır araştırmacılar bu görüştedir.

Makalede böyle önemli bir iddiaya delil yapılan söz konusu rivayetlerin tahliline gayret edilecektir. Bu çerçevede konuyla ilgili rivayetler öncelikle hadis usulü ilmi açısından ele alınacak ve naklî unsurlar açısından incelenmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda aynı hadiseye işaret eden ve farklı müelliflerce nakledilen rivayetler, isnad ve muhteva açısından incelenecek ve birbirleriyle mukayese edilecektir. Makalenin hacmini artırmamak adına sadece hakkında tenkit bulunan ravi ve rivayetlere işarette bulunulacaktır. Daha sonra bu rivayetlerin muhteva ve delâleti tartışılacak, çeşitli âlimlerin bunlara bakış tarzına değinilecektir. Üzerinde durmayı planladığımız en önemli husus, Hendek Savaşı esnasında Allah Rasûlü tarafından sergilenen söz konusu tutumun genel geçer bir hükme dayanak olup olmayacağıdır. Bu çerçevede düşmanla iştigalin, bir namazı kendi vaktinde kılmaya engel sayılıp sayılamayacağı konusunda başka nasların bulunup bulunmadığı araştırılacak ve eğer bulunabilirse aralarında ilişki kurulmaya gayret edilecektir. Makalenin hacmi açısından namazların kazasının olup olmadığı, bu konuda ileri sürülen görüşlerin dayandığı deliller, tarafların birbirlerine yönelttiği itirazlar gibi konunun genel sayılabilecek yönlerine girilmeyecektir. Nitekim bu genel nitelikte bilgiler bazı akademik çalışmalarda da okuyucuya sunulmuş durumdadır.⁸ Ayrıca korku namazı ile ilgili rivayetleri kendi içinde değerlendiren araştırmalar da vardır.⁹ Bununla birlikte namazların kazası meselesini Hendek Savaşı ve korku namazı ile ilişkilendirip buradan çıkan sonucun bir kaide haline gelip gelemeyeceğini tartışan araştırmaya rastlayamadığımızı ifade etmemiz gerekir.

1. Hendek Savaşı'nda Bazı Namazların Kazaya Kaldığına İşaret Eden Hadisler

Öncelikle ifade etmek gerekir ki Hendek günü hiçbir namazın kazaya kalmamış olması da ihtimâl dâhilindedir. Nitekim bazı ilim adamlarına göre Buhârî (öl. 256/869), söz konusu ikinci namazının kazaya bırakıldığını değil vaktinin sonlarına doğru kıldığını düşünmektedir. Zira o bu hadisi zikrettiği babın başlığını “بَابُ مَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ جَمَاعَةً بَعْدَ ذَهَابِ الْوَقْتِ” şeklinde tespit etmiş ve mesela “صَلَاةٌ فَائِبَةٌ” değil “ذَهَابِ الْوَقْتِ” ifadesini kullanmıştır.¹⁰ Bu yaklaşıma göre başlığı “Vakit Çıkmak Üzereyken İnsanlara Cemaatle Namaz Kıldırın Kimse” şeklinde anlamak mümkündür. Fakat Buhârî'nin bu başlığın hemen altında zikrettiği hadisin sonunda yer alan “Güneş battıktan sonra ikindiye, ardından da akşamı kıldı.” ifadesi, ikinci namazının kazaya kaldığına açık bir şekilde işaret etmektedir. Hadisteki bu ifadeye rağmen Buhârî'nin *namaz kazaya kalmamıştır* diye düşündüğünü söylemek zordur.

Kâdî İyâz'a (öl. 544/1149) göre ise Hz. Peygamber için güneş iki kere durdurulmuş yani vakit geri alınmıştır. Bunlardan birinci İsrâ gecesinde sabahında, güneş doğarken geleceğini haber verdiği kervan sebebiyledir. İkinci olay ise Müslümanların güneş batıncaya kadar ikinci namazını kılamadıkları Hendek Savaşı'nda vuku bulmuştur. Bunun üzerine Allah'ın izni ile güneş geri dönmüş ve bu sayede namazların kılabilmişlerdir.¹¹

² Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-arnaüt (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 1/375; Tirmizî, “Mevâkât”, 18 (No. 179); Nesâî, “Ezan”, 21 (No. 662).

³ Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Ata, Muhammed Ali Muavviz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/78.

⁴ İrfan Yücel, “Kaza Namazı Konusundaki Tereddütlerle İlgili Bir Açıklama”, *Diyanet Dergisi*, 27/3 (Temmuz-Eylül 1991), 71.

⁵ Ergun Çapan, “Kur’ân ve Sünnet'te Kaza Namazı”, *Ekev Akademi Dergisi*, 15/47 (Bahar 2011) 198.

⁶ Ali İhsan Pala, “Namazların Kazası Meselesine Metodolojik Bir Yaklaşım”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (3, 2004), 248-249.

⁷ Nihat Yatkin, “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Namazların Kazası”, *Ekev Akademi Dergisi*, 3/1 (Bahar 2001), 167.

⁸ Namazların kazası konusu Ümit Yürekli tarafından kaleme alınan *Namazların Kazasıyla İlgili Rivâyetler ve Değerlendirilmeleri* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2003), Esmâ Yılmazlar'ın hazırladığı *Hadis Verileri İşığında Namazların Kazası Meselesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2013) ve Ahmet Ellikçi'nin ortaya koyduğu *Fıkıh Usulü Eserlerinde Namazların Kazası* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019) isimli çalışmalarda ele alınmıştır.

⁹ bk. Taha Çelik, “Korku Namazı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 38 (Ekim 2021), 209-234 .

¹⁰ (أَنَّ إِيشَاعَهَا كَانَ قُرْبَ خُرُوجِ وَقْتِهَا). Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 2/68.

¹¹ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id (fi şerhi Şahîhi) Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefa, 1419/1998), 6/53.

Bununla birlikte söz konusu hadislerin bir kısmında vaktinde kılanamayan namaz hatta namazlara da işaret vardır. Nitekim bu rivayetlerin bazısında öğle, ikindi ve akşam namazlarının, diğer bir kısmında öğle ve ikindinin, bir kısmında da sadece ikindinin kazaya kaldığı söylenir. Bu durum, o gün kaç vakit namazın kazaya kaldığının tespitinde ihtilâfa sebep olmuştur. Nitekim konuyla ilgili sadece bir hadisi esas alıp tek vaktin kazaya kaldığını, diğer rivayetlerde ravi tasarrufları olduğunu savunanlar yanında Hendek Savaşı'nın günlerce sürdüğünü, değişik rivayetlerde işaret edilen farklı vakitlerin olayın tekerrürünü gösterdiğini söyleyenler de bulunmaktadır.¹² İhtilâfa sebep olan bu rivayetleri şöyle sıralamak mümkündür.

1.1. Sadece İkinci Namazına İşaret Eden Rivayetler

Hendek Savaşı günü yaşananlara işaret eden rivayetleri bir kısmında Hz. Peygamber'in sadece ikindi namazını vaktinde kılamadığına işaret edilmiştir. Buhârî tarafından nakledilen böyle bir rivayette şunlar söylenmektedir: "Hendek Savaşı günüydü. Ömer b. el- Hattâb (öl. 23/644) güneş battıktan sonra Allah Rasûlü'nün yanına geldi. Kureyş kâfirlerine sövüp sayıyor, 'Ya Rasûlallah! İkinci namazını az daha güneş batmadan kılamayacaktım' diyordu. Allah Rasûlü 'Vallahi ben kılmadım' buyurdu. Sonra kalktık Buthân vadisine gittik. Rasûlullah ile birlikte abdest aldık. Ardından güneş batmış olduğu hâlde ikindiye, ardından da akşamı kıldırdı."¹³

İkinci namazı vurgusu bazı rivayetlerde¹⁴ ise Hz. Peygamber'in bedduasıyla birlikte zikredilir: "Hendek günü Cenâb-ı Peygamber şöyle buyurdu: 'Bizi güneş batana kadar orta namazdan alıkoydular! Allah da onların kabirlerini ve evlerini ateşle doldursun.'¹⁵

Bazı rivayetlerde ise hem ikindiye akşam ile yatsı arasında kıldığı¹⁶ hem de orta namaz ifadesinin ikindiye delâlet ettiği belirtilir: "Hendek Savaşı günüydü. İkindiye akşam ile yatsı arasında kıldık. Bu yüzden Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Orta namazı yani ikindiye kılmamıza mani oldular. Allah da onların kabirlerini ve karınlarını ateşle doldursun.'¹⁷

Bazı rivayetlere göre ise Allah Rasûlü o gün ikindiye kıлып kılamadığını hatırlayamamaktadır: "Hz. Peygamber Hendek Savaşı'nda akşam namazını kıldıktan sonra 'Benim ikindiye kıлып kılamadığımı bileniniz var mı?' diye sordu. 'Ya Rasûlallah! Kılmadınız' dediler. Emri üzerine müezzin kamet getirdi, kendisi de ikindiye kıлып akşam namazını da iade etti (tekrar kıldı)."¹⁸

Bu son rivayetin senedinde yer alan Abdullah b. Lehîa (öl. 174/790) zayıf bir ravidir.¹⁹ Ayrıca bu ravi Hz. Peygamber'in ikindiye kıлып kılamadığını hatırlamaması, bunu ashaba sorması ve akşam namazını iade etmesi gibi bilgilerin naklinde tek kalmıştır. Kaldı ki bu rivayet *Sahîhayn*'da geçen ve Cenâb-ı Peygamber'in Hz. Ömer'e hitaben söylediği "İkindiye kılmadım." sözüyle de çelişmektedir.²⁰ Ravinin zaafına ilaveten teferrüdü ve muhalefeti hadisin *münker* sayılmasına sebep olmaktadır.²¹

¹² Bu konuda geniş bilgi için bk. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 2/409; Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392), 5/130; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/69-70.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987), "Mevâkıt", 35 (No. 571). Ayrıca bk. Buhârî, "Ezân", 26 (No. 615); "Meğâzî", 27 (No. 3886).

¹⁴ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Habiburrahman el-Azamî (Hindistan: el-Meclisu'l-İlmî, 1403), 1/576; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/418-419, 556; 2/85, 115, 147-148; Buhârî, "el-Cihâd ve's-siyer", 97 (No. 2773); Müslim, "Mesâcid", 202-206; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsâf*, thk. Tarık b. İvazullah- Abdülmuhsin b. İbrahim (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1994), 7/232.

¹⁵ Müslim, "Mesâcid", 202.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/556.

¹⁷ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1/576; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/115; Müslim, "Mesâcid", 205.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/106.

¹⁹ Nitekim hakkında "Hadisleri hüccet olmaz.", "Mısırlılar hadisinin terk konusunda icma etmiştir.", "Sika değildir.", "Zayıftır; hadisiyle ihticâc edilmez.", "Rivayette mütesâhil olduğu için münker hadisleri çoktur." gibi tenkitler vardır. Hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzi'b* (Hindistan: Matbaatu Dâirati'l-Meârif, 1326), 3/373-379.

²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/69.

²¹ Aynı tespit Şuayb el-Arnaût'un talikinde de yer almaktadır (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/106).

1.2. Öğle ve İkinci Namazlarına İşaret Eden Rivayet

Hendek Savaşı'nda yaşanan olayların namazların vaktinde edasına engel olduğunu vurgulayan bazı rivayetlerde iki namaza işaret edilmiştir. Bu rivayetlerden birinde şöyle denmektedir: “Hendek Savaşı günü Allah Rasûlü güneş batana kadar öğle ve ikindiye kılmadı.”²²

Rivayet, bir *tâbiû* olan Saîd b. el-Müseyyeb'in (öl. 94/713) doğrudan Allah Rasûlü'nden nakli olduğu için *mürseldir*. Fakat İbn Abdilberr'in tespitlerine göre İbnü'l-Müseyyeb'in bu rivayeti İbn Mes'ûd, Ebû Saîd ve Câbir tarafından nakledilen *muttasıl* hadislere istinat etmektedir.²³

Aynı hususa işaret eden şu hadiste ise daha fazla ayrıntı vardır: “Allah Rasûlü Hendek Savaşı günü öğle ve ikinci namazlarını kılmayı unutmuş, bunları ancak akşam namazından sonra hatırlamış ve ‘Bizi gündüz bitene kadar namazdan alıkoydular. Allah da onların kabirlerine ateş salsın’ buyurmuştu. Bu namazları akşam namazından sonra kıldı.”²⁴

Hadisin isnadında yer alan Abdullah b. Lehîa, daha önce de ifade edildiği üzere, *zayıftır*.²⁵ Fakat hadisin en azından *Hendek Savaşı günü bazı namazların kazaya kaldığına* delâlet eden muhtevasının, bu konudaki diğer rivayetler tarafından desteklendiği söylenebilir.

1.3. Öğle, İkinci ve Akşam Namazlarının Kazaya Kaldığına İşaret Eden Rivayetler

Hendek günü daha fazla namazın kazaya kaldığını gösteren rivayetler de vardır. Bu rivayetleri çeşitli müellifler İbn Mes'ûd (öl. 32/652) ve Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693) gibi farklı sahabîlerden nakletmişlerdir.²⁶ İbn Mes'ûd tarikinden gelen rivayet şöyledir: “Müşrikler Hendek günü Hz. Peygamber'in dört²⁷ vakit namazı kılmasına engel olmuşlardı.²⁸ Hz. Peygamber emir buyurdu; Bilâl ezan okuyup kamet getirdi. Allah Rasûlü de Bilâl'in ayrı ayrı kametleriyle öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kıldırdı.”²⁹

İbn Mes'ûd'dan gelen bazı rivayetlerde ise buna ziyade olarak “Gecenin Allah'ın takdir ettiği bir kısmı geçince” ifadesi yer alır.³⁰

Bu rivayete yer veren Tirmizî (öl. 279/892) metnin sonunda “Ebû Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ûd, babası İbn Mes'ûd'u işitmemiştir.” bilgisini verir.³¹ Bu bilgi doğrultusunda İbn Mes'ûd tarihinin *munkatı* ve dolayısıyla *zayıf* olduğu fakat aynı konuda diğer sahabîlerden gelen rivayetlerin desteğiyle *hasen li gayrihî* seviyesine çıkacağı söylenebilir.

Aynı konudan bahseden Ebû Saîd el-Hudrî rivayetinde İbn Mes'ûd hadisine nazaran daha fazla ayrıntı yer alır. Bu rivayetlerden biri şu şekildedir: “Hendek Savaşı günü, gecenin büyük bir bölümü geçinceye kadar namaz kılamadık. Bu esnada

²² Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî el-Medenî, *el-Muvaţta'*, nşr. Muhammed Mustafa el-Azamî (Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004), “Salâtu'l-havf”, 4.

²³ İbn Abdilberr, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî- Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vüzâratü Umûmi'l-Evkâf, 1378), 23/132.

²⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Silefî (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 10/297.

²⁵ bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/373-379.

²⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, nşr. Fevzâh Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407), “Salât”, 186 (No. 1576); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/375, 3/25, 49, 67; Tirmizî, “Salât”, 20 (No. 179); Nesâî, “Ezân”, 21 (No. 661).

²⁷ Hadiste diğer üç namazla birlikte yatsıya da işaret edilmiştir. Hâlbuki söz konusu namazların kaza edildiği zaman dilimi, yatsı için hâlâ eda vaktine dâhildir. Hadiste *müşriklerin alıkoyduğu namazlar* arasında yatsının da sayılması, “Allah Rasûlü bu namazı her zaman kıldığı vakitte kılamadı; biraz geciktirmek zorunda kaldı.” şeklinde yorumlanmıştır. bk. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 2/409; Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *‘Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buĥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 5/91.

²⁸ Nitekim Cenâb-ı Peygamber'in hem söz konusu hendeğin kazılmasında bizzat çalışmış (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/ 83) hem de kuşatmanın sürdüğü günlerde düşmana karşı fiilen mücadele etmişti. Zira kuşatma esnasında taraflar birbirlerine yoğun şekilde ok ve taş atıyorlardı. Diğer taraftan müşrikler hendeğin geçebilecekleri yerleri arıyor ve hücumlarını buralara yoğunlaştırıyorlardı. Müslümanlar ise onların şehre sızmasına engel olmaya çalışıyor ve bu sebeple hendek boyunca dikkatle nöbet tutuyorlardı. Hendeği geçmeye muvaffak olan müşrikler ise bertaraf ediliyordu. Muhasara günlerinin birinde Rasûl-i Ekrem'in çadırı ok yağmuruna hedef oldu. Fakat sahabîlerin karşılık vermesi üzerine müşrikler başarısız oldu. Hendek Savaşı hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-rusul ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 2/564 vd. Bu konuda toplu bilgi ve kaynaklar için ayrıca bk. Muhammed Hamîdullah, “Hendek Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1998), 17/194-195.

²⁹ Nesâî, “Ezân”, 21 (No. 661).

³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/375; Tirmizî, “Salât”, 20 (No. 179).

³¹ Tirmizî, “Salât”, 20 (No. 179). Ebû Ubeyde'nin, babası İbn Mes'ûd'dan *semanın* olmadığı kaydedilir. Hatta bu konuda tartışma bile yoktur. Nitekim “Babanla ilgili bir şey hatırlıyor musun?” sorusuna “Hayır!” cevabını vermiştir (İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 5/75; 6/215).

Cenâb-ı Hakk tarafından ‘Savaşta müminle için Allah’ın yardımı yeterlidir. O kuvvet sahibidir ve mutlak galiptir’ âyetiyle³² rahatlatıldık. Bunun üzerine Cenâb-ı Peygamber Bilâl’i çağırıp kamet getirmesini emretti ve sanki kendi vaktinde kıyıyormuş gibi güzelce öğle namazını kıldırdı. Sonra Bilâl’in getirdiği kametler ile (sırasıyla) ikindiye, akşamı ve yatsıyı kıldırdı. Bu, ‘Eğer (herhangi) bir şeyden korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek veya binmiş olarak (kılm)’ âyetinin³³ nüzulünden önceydi.’³⁴

Dikkat edileceği üzere burada İbn Me’sûd rivayetinden farklı olarak iki âyete ve söz konusu namazların kendi vakitleri içindeymiş gibi kılındığına işaret vardır.

Namazların ne kadar geciktiği ve ne zaman kaza edildiklerini ifade eden cümle farklı rivayetlerde “güneşin batmasından uzunca bir süre sonrasına kadar”³⁵, “akşamdan sonra gecenin uzunca bir kısmı geçene kadar”³⁶ ve “güneş batana kadar”³⁷ tarzında nakledilmiştir.

Bu uygulamanın “Eğer (herhangi) bir şeyden korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek veya binmiş olarak (kılm)” âyetinin nüzulünden önce olduğunu vurgulayan cümle ise Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) bir rivayetinde “وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يَنْزَلَ فِي صَلَاةِ الْحَوْفِ”, Nesâî’nin (öl. 303/915) naklettiği bir hadiste ise “وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يَنْزَلَ فِي الْقِتَالِ مَا نَزَلَ” şeklinde ifade edilmiştir.³⁸ Esasen bu son vurgu yani Hendek günü bazı namazların kazaya kalması ile korku namazına işaret eden âyetler arasında öncelik-sonralık açısından ilişki kurulması, araştırma konumuz açısından en önemli husustur ki daha sonra üzerinde durulacaktır.

Hendek Savaşı’nın günlerce sürdüğü olgusu ile birlikte düşünüldüğünde bütün bu rivayetlerde aktarılan olayların tekerrür etmiş olduğu yani her bir sahabînin farklı bir müşahedesini aktardığı sonucuna ulaşılabilir. Kaldı ki araştırmamız açısından önemli olan husus, en az bir namazın, savaş ortamında ve düşmanla meşguliyetten dolayı kazaya bırakılmış olmasıdır. Zira “Sadece uyku ve unutma değil meşru sayılabilecek bütün mazeretler, namazların daha sonra kaza edilmesine imkân tanır.” iddiası için bu yeterli olacaktır.

2. Hz. Peygamber’in Bu Uygulamasının Sebebi ile İlgili Yorumlar

Hendek Gazvesi ile ilgili yukarıda naklettiğimiz hadislerde verilen bazı bilgilerden hareketle ilim adamları çeşitli fikhî neticelere ulaşmışlardır.³⁹ Bu hadislerden çıkartılan en önemli hükümlerden biri de düşman ile iştigal gibi meşru bir sebeple, namaz veya namazların kazaya bırakılabilir olduğudur. Ancak böyle bir kıyasa konu olabilmesi için Hendek Savaşı’nda başvuru uygulamanın *bilinçli* olması gerekir. Hâlbuki Allah Rasûlü’nün bu tavır hakkında farklı yorumlar yapılmıştır.

Hz. Peygamber’in Hendek Savaşı günü bir veya birkaç namazı vaktinde eda edemediğini savunanlar bunun sebebi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca konudan bahseden bazı hadislerden de doğrudan sonuç çıkarılabilir durumdadır.

³² el-Ahzâb 33/25.

³³ el-Bakara 2/239.

³⁴ Dârimî, “Salât”, 186 (No. 1576).

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/25.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/49.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/25; Nesâî, “Ezân”, 21 (No. 661).

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/67; Nesâî, “Ezân”, 21 (No. 661). Bu ifade için ayrıca bk. Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Selmî, *es-Şaḥîḥ*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1424/2003), 1/493, 2/820; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Şaḥîḥu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993), 7/147.

³⁹ Bunlar arasında en çok temas edilenler şunlardır: Kaza namazının cemâatle kılınması mümkün ve câizdir. Bu hususta icma edilmiştir. Kişinin, (gün içinde kılamadığı) namazları kaza ederken her biri için ayrı ayrı kamet getirmesi daha uygundur. Fakat imam Şafî’ye göre hiç kamet getirmemesi de câizdir (Tirmizî, “Salât”, 20 (No. 179). Birden fazla namaz kaza edilirken tertibe uyulması icap eder. Müşriklere, fâhiş ve galiz olmamak kaydıyla, lanet ve küfredilmesi câizdir. Bir kişinin, kendisinden yemin istenmeden yemin etmesi câizdir. Nitekim Allah Rasûlü, Hz. Ömer kendisinden istemeden *ikindiye kılamadığını* yemin ederek söylemiştir. Akşam namazının vakti, şafağın kaybolmasına kadar sürmektedir. Zira Cenâb-ı Peygamber, bu vakitte önce ikindiye kılmış, ardından akşamı eda etmiştir. Akşamın vakti daha önce çıkıyor olsaydı, önce akşamı eda, ardından da ikindiye kaza etmesi beklenirdi. Vakti geçen herhangi bir namaz için kişinin “Ben bu namazı kılamadım!” demesinde beis yoktur. Bu hükümler ve bunlarla ilgili tartışmalar için bk. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 1/86; Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu’l-bârî şerhu Şaḥîḥi’l-Buḥârî*, thk. İzzet el-Mürsî (Kahire: Mektebetü Tahkîki Dâri’l-Haremeyn, 1417/1996), 5/124; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2/70; Aynî, *‘Umdetü’l-kârî*, 5/91.

2.1. Unutmuş Olabilir Yorumu

Hz. Peygamber'in Hendek günü bazı namazları edâ edememesinin sebebi bazı rivayetlerde *unutma* olarak vurgulanır. Mesela Taberânî'nin (öl. 360/971) yukarıda işaret ettiğimiz İbn Abbâs rivayetinde Hendek Savaşı günü Allah Rasûlü'nün öğle ve ikindi namazlarını *unuttuğuna* ve bunları ancak akşam namazından sonra *hatırladığına* dikkat çekilmektedir.⁴⁰

Ahmed b. Hanbel'in yukarıda işaret ettiğimiz rivayetine göre Hz. Peygamber o gün akşam namazını kıldıktan sonra "Benim ikindiye kılıp kılmadığımı bileniniz var mı?" diye sormaktadır.⁴¹

Mâlikî ilim adamları İbn Abdilberr ve Kâdî İyâz da o gün Allah Rasûlü'nün namaz veya namazları vakti içinde kılamamış olmasını *unutma* olarak yorumlar ve bunu müşriklere karşı ortaya koyduğu yoğun meşguliyeğe bağlar.⁴²

Şâfiî âlim Nevevî (öl. 676/1277) hem unutmuş olabileceğine hem de hatırında tutmasına rağmen düşmanla iştigali sebebiyle kılamamış bulunmasına eşit derecede ihtimâl tanımaktadır.⁴³

Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi günü namaz veya namazları kazaya bırakmış olması *unutma* ihtimaline bina edildiği takdirde "Meşru sayılabilecek bütün mazeretler, namazların daha sonra kaza edilmesine imkân tanır." şeklindeki iddiaya delil olamayacaktır. Zira unutma eylemi bilinç dışıdır ki bu husus yine Allah Rasûlü tarafından "Kim unutmak veya uyumak suretiyle bir namazı ihmâl ederse, hatırlayınca (veya uyanınca) kılsın. Söz konusu namazın bundan başka kefareti yoktur." hadisiyle⁴⁴ ifade edilmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in uygulamasını unutmasına bağlayan rivayetler, senedlerinde yer alan İbn Lehî'a'nın zayıf oluşu ve metindeki bazı bilgilerin naklinde tek kalışı sebebiyle münkerdir. Buna göre O'nun bu davranışını bilinçli bir tasarrufa hamletmek daha doğru gibi görünmektedir.

2.2. Farkında Olmasına Rağmen Kılamamış veya Kılamamıştır Görüşü

Bazı ilim adamları, Rasûl-i Ekrem'in bu namaz veya namazları vaktinde kılmamasının istemli bir eylem olduğunu savunur. Mesela Hanefîlere göre savaş ortamında namaz kılınması câiz değildir. Hz. Peygamber de Hendek günü savaşmakla meşgul olduğu için dört vakit namazı (bilerek) kılmamıştır. Eğer savaş ortamında namaz kılmak câiz olsa öncelikle O'nun bu namazları tehir etmemesi beklenir. Bu da savaş ortamında, vakit çıkıyor olsa bile, namaz kılınmayacağına delâlet eder.⁴⁵

Bununla birlikte ulemanın büyük çoğunluğuna göre Hz. Peygamber bu namazları, farkında olmasına rağmen sırf imkân bulamadığı için kılamamıştır.⁴⁶ Onlara göre bu vurgu bazı rivayetlerde⁴⁷ açıkça yer alır. Nitekim Şâfiî âlim İbn Hacer'e (öl. 852/1448) göre, eldeki tüm verilerden hareketle Cenâb-ı Rasûl'un bu namaz veya namazları *unuttuğunu* söylemek zordur. Hz. Ömer'in gelip "İkinci namazını az daha güneş batmadan kılamayacaktım!" demesi üzerine "Vallahi ben kılmadım." buyurup sahabîlerle birlikte abdest alarak namaz kılması⁴⁸ da bu açıdan değerlendirilebilir. Zira Hz. Peygamber'e ilaveten sahabîlerin de namazı unutmuş olması çok muhtemel değildir.⁴⁹

Bize göre ancak bu ikinci ihtimal yani bilinçli bir terk ve tehir, araştırma konusu yaptığımız iddiaya delil getirilebilecek durumdadır ki bunun bile ayrıca tetkike ihtiyacı vardır.

⁴⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10/297.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/106.

⁴² İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 23/132; Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-mu'lim*, 2/595. Kâdî İyâz'ın tercihi bu yönde olmakla birlikte o "farkında olmasına rağmen kılamamış olmasına" da ihtimâl tanır.

⁴³ Nevevî, *el-Minhâc*, 5/130.

⁴⁴ Müslim, "Mesâcid", 314; Ebû Dâvûd, "Salât", 11 (No. 435); Tirmizî, "Salât", 18 (No. 177, 178); Nesâî, "Mevâkit", 53 (No. 613).

⁴⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Şur'ân*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/544; 2/330; Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2000), 1/225, 357; 2/86-87.

⁴⁶ Mesela bk. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 1/78; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/69; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/91; 6/262; Muhammed b. Abdülbaki ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvattâi'l-İmâm Mâlik*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe, 1424/2003), 1/627.

⁴⁷ Bu rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/375; Tirmizî, "Salât", 20 (No. 179); Nesâî, "Ezân", 21 (No. 661).

⁴⁸ Buhârî, "Mevâkit", 35 (No. 571).

⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/69. Ancak bazı ilim adamlarına göre sahabîlerin bu tavrı, namazı tehir konusunda sebebini sorgulamadan O'na tabi olmalarına da yorulabilecek durumdadır. bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî*, 8/404.

3. Hendek Savaşı'ndaki Uygulamanın, Uyuma ve Unutma Dışında Sebeplerle Terk Edilen Namazların Kazasına Delil Olma İhtimâli

Allah Rasûlü'nün Hendek Savaşı'nda bazı namazları vakitleri dışında kılması, kimi hadislerde bu konuda mazeret olarak ileri sürülen *uyuma* ve *unutma* olgularına başka illetlerin eklenebileceğini akla getirmektedir. Bu görüşte olan ilim adamlarından biri Mâlikî İbn Abdilberr'dir. Ona göre Hendek Savaşı'nda Hz. Peygamber bazı namazları uyuduğundan veya unuttuğundan dolayı terk etmiş değildir. Üstelik o esnada Müslümanlarla müşrikler arasında silahlı ve sıcak çatışma da yoktur. Buna rağmen O, öğle ve ikinci namazlarını geceleyin kılmıştır.⁵⁰

Rasûlullah'ın bu uygulamasından hareketle diğer bazı ilim adamları da *meşru mazeretlerle vaktinde eda edilemeyen namazların daha sonra kaza edilmesinin kavli ve fiili sünnetle sabit olduğunu*⁵¹ iddia etmiş; uyuma ile unutma dışında başka sebeplerin de kazaya imkân vereceğini⁵² savunmuşlardır. Buna göre kişinin farkında olmasına rağmen düşman korkusu, hasta tedavisi gibi meşru bir mazeret ve meşguliyet sebebiyle bazı namazları terk etmesi günah kabul edilmez.⁵³ Bunların imkân bulununca kaza edilmesi gerekir.⁵⁴ Hatta Hendek Savaşı ile ilgili bu rivayetlerin delâlet çerçevesi kimi ilim adamları tarafından daha da genişletilmiş; diğer bazı hadislerin⁵⁵ de işaretleriyle “İnsan zayıf yaratılmıştır ve her şeyde olduğu gibi namaz hususunda da ihmali söz konusu olabilir” denilerek “sırf tembellik sonucu terk edilen namazlar da kaza edilebilir.” neticesine ulaşılmıştır.⁵⁶

4. Hendek Savaşı'ndaki Uygulamanın Korku Namazı İle İlişkisi

Savaş ortamının ve bundan kıyasla *meşru* addedilebilecek tüm mazeretlerin namazların kazasına imkân tanıyabileceği yönündeki iddianın önünde bazı engeller vardır. Nitekim Allah Rasûlü'nün Hendek Savaşı'nda kimi namazları vaktinde edemediğine dair rivayetlerden birinin ravisi olan Ebû Saîd el-Hudrî bu engele, dolaylı yoldan bile olsa, işaret etmektedir: “Bu durum, korku namazı hakkındaki âyet inmeden önce idi”.⁵⁷ Aynı husus bazı rivayetlerde ise “Bu durum, ‘Eğer (herhangi) bir şeyden korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek veya binmiş olarak (kılın)’⁵⁸ âyetinin nüzulünden önceydi.”⁵⁹ cümlesiyle ifade edilmiştir. Ebû Saîd'den bu rivayeti açıklar mahiyette bilgiler de nakledilmiştir. Buna göre Hendek Savaşı'nda namazların binek üzerinde kılınabileceğine dair bir ruhsat henüz verilmemiştir; bu ibadetin mutlaka yerde ifa edilmesi gerekmektedir. Binek üzerinde namaz, daha sonra el-Bakara 2/239 âyetiyle mubah kılınmıştır.⁶⁰ Buna göre savaş, haydut, vahşi hayvan veya sel ya da yangın gibi durumlar karşısında (farz) namazlar gerek ayakta gerekse binek üzerinde oturarak ayrıca rükû, secde ve kible gibi şartlara riayet etmeksizin kılınabilir. Zira böyle bir namaz da neticede korku unsuruyla alakalıdır. Fakat *korku namazı* tabiri daha ziyade yerde, cemaatle ve nöbetleşe eda edilen namaz için kullanılır.⁶¹ Bu namazın nasıl tatbik edileceğine dair bilgiler Kur'an yanında hadis kitaplarında da yer almaktadır. Nitekim Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: “*Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдыңın zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaz dursunlar, silahlarını yanlarına alsınlar, böylece secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan diğer grup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar...*”⁶²

⁵⁰ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 1/78.

⁵¹ Yücel, “Kaza Namazı Konusundaki Tereddütlerle İlgili Bir Açıklama”, 71; Çapan, “Kur'an ve Sünnet'te Kaza Namazı”, 198.

⁵² Çapan, “Kur'an ve Sünnet'te Kaza Namazı”, 204. Nitekim Çapan'a göre Cenâb-ı Peygamber söz konusu namazları müşriklerle arasındaki sıcak bir çatışmadan dolayı kılamamış değildir. Aksine O, savaş ile ilgili meşguliyetlerinden dolayı namaz kılmaya vakit bulamamıştır.

⁵³ Bu iddia için bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, “Kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: 2002), 25/110-113; Çapan, “Kur'an ve Sünnet'te Kaza Namazı”, 207.

⁵⁴ Bu konuda geniş bilgi ve bazı yorumlar için bk. Pala, Ali İhsan, “Namazların Kazası Meselesine Metodolojik Bir Yaklaşım”, 248-249; Yatkın, Nihat, “Hz. Peygamber'in Sünnetinde Namazların Kazası”, 167.

⁵⁵ Burada “Biriniz uyku veya *gaflet* sebebiyle namazı terk ederse onu hatırladığı vakit kılsın. Zira Allah 'namazı, beni hatırlamak için kil' buyurur” (Müslim, “Mesâcid”, 316) hadisine işaret edilmekte ve metinde geçen “*gaflet*” kelimesi “bilerek terk etme” manasına hamledilmektedir. bk. Yatkın, “Hz. Peygamber'in Sünnetinde Namazların Kazası”, 171-172.

⁵⁶ Yatkın, “Hz. Peygamber'in Sünnetinde Namazların Kazası”, 171-172.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/67; Nesâî, “Ezân”, 21 (No. 661); İbn Huzeyme, *es-Şaîh*, 1/493, 2/820; İbn Hibbân, *es-Şaîh*, 7/147.

⁵⁸ el-Bakara 2/239.

⁵⁹ Dârimî, “Salât”, 186 (No. 1576); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/67.

⁶⁰ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Sadettin Önal (İstanbul: Merkezî'l-Buhûsi'l-İslamiyye, 1416/1995), 1/229; Aynı, “*Umdetü'l-kârî*”, 6/258, 262.

⁶¹ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dârul-Ma'rife, 1410/1990), 1/257. Korku namazı hakkında geniş bilgi, kaynaklar ve ihtilâflar için bk. Mehmet Erdem, “Salâtü'l-havf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2009), 36/21.

⁶² en-Nisâ 4/102.

Korku namazı Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53),⁶³ Ebû Bekre (öl. 51/671),⁶⁴ Ebû Hureyre (öl. 58/678),⁶⁵ Hz. Aişe (öl. 58/678),⁶⁶ Abdullah b. Abbas (öl. 68/687-88),⁶⁷ Abdullah b. Ömer (öl. 73/693),⁶⁸ Cabir b. Abdillâh (öl. 78/697)⁶⁹ ve Sehl b. Ebî Hasme (öl. ?)⁷⁰ gibi çok sayıda sahabînin rivayetlerinde de yer almıştır ki bunlarda Kur'ân'a göre daha fazla ayrıntı bulunur. Bunlar içinde mesela İbn Ömer'den nakledilen rivayet şöyledir:

“Necd bölgesinde Hz. Peygamber ile birlikte gazvedeydik. Düşmanla karşı karşıya gelip saflarımızı düzene koyduk. (Vakti girince) Cenâb-ı Peygamber, namaz kıldırmaya başladı. Sahabeden bir kısmı da O'nunla namaza durdular. Namaz kılanlara katılmayanlar ise düşman karşısındaki yerlerini korudular. Allah Rasûlü kendisine uyanlarla birlikte önce rükû sonra da iki secde yaptı. Arkasındaki grup henüz namaza başlamamış olanlarla yer değiştirdi. (Bu ikinci grup) gelip Allah Rasûlü'nün arkasında namaza durdular. Rasûlullah onlarla rükû yapıp secdeye gitti. Ardından da selâm verip namazını bitirdi. O iki gruptan her biri ise nöbetleşerek namazlarını tamamladılar. Bunun için kendi başlarına birer rükû ve ikişer secde yaptılar.”⁷¹

Ahmed b. Hanbel, İbn Abdilberr ve İbn Hacer gibi kimi ilim adamları yukarıda zikri geçen sahabîlerden gelen rivayetlerin tümünü dikkate alarak Allah Rasûlü'nün korku namazını altı-yedi farklı şekilde kıldırıldığını tespit etmişlerdir.⁷²

Ebû Saîd el-Hudî rivayetinde, böyle bir namazla Hendek Savaşı arasında öncelik-sonralık açısından ilişki kurulması akla nesih olgusunu getirecektir. Buna göre Hendek Savaşı'nda namazları kazaya bırakma uygulaması korku namazı ile neshedilmiş olacaktır. Ancak olayı, neshe başvurmadan çözüme kavuşturan âlimler de vardır. Kaldı ki Hendek günü bazı namazların kazaya bırakılması uygulamasının korku namazı ile ilgili âyetlerce neshedildiğini savunmak için tarihî sürecin bilinmesine ihtiyaç olacaktır. Daha açık bir ifadeyle korku namazının Hendek savaşından sonra nâzil olması gerekir. Fakat ulema bu konuda da ihtilaf etmiştir.

4.1. İki Olay Arasında İlişki Kurmayanlar

Hem Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'ndaki uygulaması hem de korku namazı ile ilgili verileri *namaz ve vakit* hususları dışında bir meseleye hamleden ilim adamları da vardır. Sözgelimi Ebû Yûsuf (öl. 182/798), İsmâil b. Uleyye (öl. 193/809) ve Hasan b. Ziyâd (öl. 204/819) gibi bazı âlimlere göre en-Nisâ 4/102 âyetindeki asıl vurgu ve şart Allah Rasûlü'nün imametidir. Zira sahabîlerin O'nun imametini büyük bir rağbetleri vardır ki başkasının arkasında namaz bu hazzı vermemektedir. O ortamda hazır bulunan bütün Müslümanların Allah Rasûlü'nün imametinde namaz kılma faziletinden istifade etmesi adına böyle hareket etmelerine ruhsat tanınmıştır. O'nun vefatından sonra bu fazilet ortadan kalkacağı için korku namazının hükmü de sona ermiş olmaktadır. Böyle ortamlarda artık namaza imamın arkasında başlamak ve ara vermeden bitirmek gerekir. Namazın ortasında yerlerinden ayrılmaları câiz olmaz.⁷³

Bununla birlikte zikri geçen ulemanın bu yorumu çeşitli tenkitlere hedef olmuştur. Nitekim Hanefî fakih Serahsî'nin (öl. 483/1090) verdiği bilgiye göre Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve İmam Muhammed (öl. 189/805) bu konuda Ebû Yusuf'tan farklı düşünmekte olup korku namazının Hz. Peygamber'in vefatından sonra da meşru ve geçerli olduğunu savunmaktadır. Allah Rasûlü'nün vefatından sonra bazı sahabîlerin bu uygulamaya devam etmiş olmaları bunun en önemli kanıtıdır. Nitekim Siffin Savaşı esnasında Hz. Ali'nin, İsfahan'ın fethi sürecinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ve Taberistan seferinde Huzeyle b. el-Yemân'ın korku namazı kıldırdıkları bilinen hususlardandır ve onlara bu esnada karşı çıkan da olmamıştır.⁷⁴ Serahsî'ye göre “Bu, Allah Rasûlü'ne hastır.” iddiası doğru kabul edilirse mesela zekât almanın da O'na tahsis edilmesi gerekir. Zira “*Mallarından sadaka (zekât) al!*” emrinin (et-

⁶³ Ebû Dâvûd, “Sefer”, 17 (No. 1244).

⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Sefer”, 19 (No. 1248); Nesâî, “İmâme”, 42 (No. 836).

⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Sefer”, 19 (No. 1241); Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 18 (No. 1543).

⁶⁶ Ebû Dâvûd, “Sefer”, 15 (No. 1242).

⁶⁷ Buhârî, “Megâzî”, 29 (No. 3898); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/493.

⁶⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, “Salâtü'l-havf”, 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/26; Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 305; Tirmizî, “Sefer”, 8 (No. 564).

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/323; Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 307; Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 1 (No. 1545); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), “İkâmetü's-Salavât”, 151 (No. 1260).

⁷⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, “Salâtü'l-Havf”, 1; Buhârî, “Megâzî”, 29 (No. 3902); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 309; Ebû Dâvud, “Sefer”, 14 (No. 1238).

⁷¹ Buhârî, “Salâtü'l-havf”, 1 (No. 900).

⁷² bk. Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen* (Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932), 1/272; İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 2/404; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/431.

⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/81, 221.

⁷⁴ Bu rivayetler için bk. Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 1 (No. 1529); Halife b. Hayyât Ebû Amr eş-Şeybanî, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 166; Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kâhire: 1388/1968), 2/297.

Tevbe 9/103) muhatabı da Hz. Peygamber'dir. Bunun başka örnekleri de vardır.⁷⁵ Mâlikî ilim adamı Mâzerî (öl. 536/1141) ise korku namazı ile ilgili âyetteki hitabın Hz. Peygamber'e yönelik oluşunu *bu tatbik şekli ümmetine öğretmesi amacına* bağlar. Kaldı ki aynı âyette “*Onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar.*” buyrulmak suretiyle hitaba ümmet de dâhil edilmiştir.⁷⁶ “Bir şeyin Allah Rasûlü'ne has olduğuna dair delil bulunmadıkça O'nun hakkında sabit olan bir husus bizim için de geçerlidir.” diyen Hanbelî âlim İbn Kudame (öl. 620/1223) de Ebû Yusuf gibi düşünenlere itiraz eder.⁷⁷

İbn Receb el-Hanbelî'ye (öl. 795/1393) göre ise Buhârî, Hendek Savaşı'nda namazın tehir edilmesi uygulamasının korku namazı ile neshedilmediği aksine muhkem olduğu kanaatindedir.⁷⁸

4.2. Hendek Savaşı'nın Korku Namazından Sonra Olduğunu Savunanlar

Ulemanın Hendek Savaşı ile korku namazının ilk tatbikini birbirlerine göre tarihlendirme konusunda da ittifak edemedikleri görülür. Öncelikle ifade etmek gerekirse korku namazının ilk defa nerede ve ne zaman kılındığı konusunda ihtilaf vardır. İbn Abbâs, Câbir b. Abdillâh ve İbn Ayyâş ez-Zerkî (öl. ?) gibi sahabîler korku namazının ilk defa Zâtürrikâ' Gazvesi'nde kılındığını söylerken⁷⁹ bu konuda Usfân seferini işaret edenler de vardır.⁸⁰ Usfân, Hz. Peygamber'in 6 Zilkade 7 (7 Mart 629) tarihinde çıktığı Hudeybiye Umresi (umretü'l-kaza) olarak bilinen yolculukta uğradığı yerlerden biridir.⁸¹

Bu namazın söz konusu iki sefer dışında nerelerde kılındığı da ihtilaflıdır. Nitekim korku namazının biri Benî Süleym yurdundaki Zâtürrikâ'da diğeri ise Usfân'da olmak üzere iki seferde kılındığını söyleyen âlimler⁸² yanında Zî Karad, Zâtürrikâ', Necid, Usfân ile Dacnân arası, Cüheyne yurdu, Nahl, Usfân, Benî Muhârib ve Benî Sa'lebe gazveleri, Tâif veya Tebûk gibi pek çok yere işaret edenler de bulunmaktadır.⁸³ Fakat bu isimlerden bazılarının aynı seferlere işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁴ Bu isimlendirme farklılığı dikkate alındığında bile korku namazının Zâtürrikâ', Zî Karad, Usfân ve Tâif seferlerinde kılındığı kesin olarak söylenebilecek durumdadır. Korku namazı ile ilişkilendirilen seferlerin sonuncusu olan Tâif, 11 Şevval 8 (1 Şubat 630) tarihindeki Huneyn Savaşı'nda dağılan düşmanın büyük kısmının kaçıp sığınması sebebiyle muhasara edilmiştir.⁸⁵

Araştırma konumuz açısından önemli olan husus şudur ki bu namazın ilk defa kılındığı yer olarak işaret edilen seferler yani hem Usfân hem de Zâtürrikâ' Vâkidî (öl. 207/823),⁸⁶ İbn Hişâm (öl. 218/833)⁸⁷ ve İbn Sa'd (öl. 230/845)⁸⁸ gibi siyer ve meğazi âlimlerine göre Hendek Savaşı'ndan önce düzenlenmiştir.⁸⁹ Böyle olunca bazı ilim adamları Hendek günü icra edilen uygulamayı nâsîh kabul

⁷⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/82. Aynı yöndeki bir itiraz için bk. Abdullah b. Mahmud el-Hanefî el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlîl-Muhtâr*, thk. Abdüllatif Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/95.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali et-temîmî el-Mâzerî, *Şerhu't-Telkîn*, thk. Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 1/1042.

⁷⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/297.

⁷⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî*, 8/404.

⁷⁹ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Martin Jons (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989), 2/583; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî İbn Sa'd, *eş-Şabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/47; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-ibâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 3/226.

⁸⁰ “أَنَّ أَوَّلَ مَا صَلَّيْتُ صَلَاةَ الْخَوْفِ فِي عُسْفَانَ”. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/423.

⁸¹ Medine'den savaşa hazırlıklı olarak çıkılması sebebiyle bu yolculuğu *gazve* veya *sefer* şeklinde isimlendirenler olmuştur. Mesela bk. Buhârî, “Meğâzî”, 43 (No. 4024); Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Salihî, *Sübü'l-hedy ve'l-irşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Adil Ahmed Abdülmecud- Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993), 5/298. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Umretü'l-Kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2012), 42/152-155.

⁸² Mesela tâbiün ulemasından Mücâhid bu kanaattedir. bk. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 2/503.

⁸³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Muğallâ bi'l-âşâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/342.

⁸⁴ Nitekim Zâtürrikâ' seferi; Necid tarafındaki Nahl bölgesinde, Çatafân kabilesinin kolları olan Benî Muhârib b. Hasfa ve Benî Sa'lebe'ye karşı yapılmıştır. bk. Ebu'l-Fadl Abdürrahman b. el-Hüseyin el-İrakî, *Şerhu't-teşrih fi şerhi't-Takrib* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2020), 3/144; Şâmî, *Sübü'l-hedy*, 5/182.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdülmelik. Hişâm el-Basrî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411), 2/478; Vâkidî, *el-Meğâzî*, 3/922.

⁸⁶ Vâkidî, Allah Rasûlü'nün o dönemdeki savaşlarını *Zâtu'r-Rikâ'*, *Dümetü'l-Cendel*, *Müreysi'* ve *Hendek* sıralamasıyla verir. bk. Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/4, 8.

⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/203.

⁸⁸ İbn Sa'd, *eş-Şabakâtü'l-kübrâ*, 2/46-47.

⁸⁹ Aynı görüşteki diğer bazı isimler için bk. Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999), 2/399. Bu görüşte olanların çoğuna göre Zâtürrikâ' Seferi 10 Muharrem 5 (11 Haziran 626) tarihinde

etmişlerdir. Mesela Şâfiî fakih Müzenî'ye (öl. 264/878) göre korku namazı daha önce teşri kılınmış ve bu uygulama, Rasûl-i Ekrem'in Hendek günü namazları tehir etmesiyle neshedilmiştir.⁹⁰

Hanefî fukahânın bir kısmına göre de korku namazı Hendek Savaşı'ndan önce teşri kılınmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in bu namazı tatbik ettiği Zâtürrikâ' Gazvesi Hendek Savaşı'ndan öncedir. Bu görüşe göre Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nda korku namazını terk etmesi, savaştan dolayıdır. Zira savaş, namazın sıhhatine engeldir. Böyle bir ortamda namaz câiz olsaydı Hz. Peygamber'in bunları tehir etmemesi beklenir. Bu görüşü savunanların İbn İshâk (öl. 151/768) ve Vâkidî'nin verdiği kronolojiyi esas aldığı görülür.⁹¹

4.3. Korku Namazının Hendek Savaşı'ndaki Uygulamayı Neshettiğini Savunanlar

Bir önceki görüşün hilâfına cumhur, korku namazının ilk defa kılındığı söylenen hem Usfân hem de Zâtürrikâ' seferlerinin Hendek Savaşı'ndan sonra düzenlendiği görüşündedir.⁹²

Sözelimi Buhârî ve Müslim'in (öl. 261/875) naklettiği bir rivayete göre sahabeden Ebû Musa el-Eşarî (öl. 42/662-63) bir deveye altı kişi nöbetleşe bindikleri, ayaklarının yarılıp tırnaklarının düştüğü ve bu zor şartlardan dolayı Zâtürrikâ' şeklinde isimlendirilen⁹³ sefere Hz. Peygamber ile birlikte katıldığını söyler.⁹⁴ Ebû Mûsa, Hz. Peygamber'e ilk defa 7/628 yılında vuku bulan Hayber Savaşı'nda gelmiştir.⁹⁵ Bu sebeple olsa gerek Buhârî ve Müslim, Hz. Peygamber'in savaşlarını sıraladıkları bölümlerde Zâtürrikâ' Gazvesi'ne, Hendek Savaşı'ndan sonra yer vermiştir.

Ebû Hureyre'nin "Necid (Zâtürrikâ') Gazvesi'nde Hz. Peygamber ile birlikte korku namazı kıldım." ifadesi de bu namaz hakkında Hendek Savaşı'ndan sonraya işaret etmektedir. Zira Ebû Hureyre'nin 7/628 yılında Müslüman olduğu bilinmektedir.⁹⁶

Hz. Peygamber'in ilk defa Hendek günü savaşa iştirak izni verdiği İbn Ömer'in korku namazının ravilerinden⁹⁷ olması da aynı hususa delil sayılabilir.⁹⁸

Bütün bu verilere istinaden çeşitli ilim adamları Zâtürrikâ' Gazvesi'nin Hendek'den önce düzenlendiğini savunanların açık bir hata yaptıklarını söyler.⁹⁹

Bu tarihlendirmeyi dikkate alan Hanefî,¹⁰⁰ Mâlikî,¹⁰¹ Şâfiî¹⁰² ve Hanbelî¹⁰³ pek çok ilim adamına göre Allah Rasûlü'nün Hendek'teki uygulaması yani bazı namazlar hakkındaki tehiri, korku namazı ile ilgili ayetin nüzulünden öncedir. Bu konudaki en önemli delil yukarıda zikrettiğimiz rivayetinde Ebû Saîd el-Hudrî'nin bunu açıkça ifade etmiş olmasıdır. Bu görüşte olanlara göre bir

düzenlenmiştir. Hatta bunun için Rebûlâhir veya Cemâziyelevvel 4 (Eylül veya Ekim 625) tarihini verenler de vardır. Fakat Zâtürrikâ' her iki durumda da 7 Şevvâl - 1 Zilkade 5 (1-24 Mart 627) tarihleri arasında vuku bulan Hendek Savaşı'ndan önceye tekabül edecektir.

⁹⁰ Şihabuddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 2/358.

⁹¹ Mesela bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Şurûh*, 1/544; 2/330; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/95.

⁹² İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 2/408; Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid es-Sivasî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/101; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/423.

⁹³ Söz konusu gazveye bu ismin verilmesinin sebebi konusunda ihtilaf vardır. Farklı ilim adamlarına göre bu isim, seferin düzenlendiği bölgede üzerinde kırmızı, siyah ve beyaz kısımlar olan bir dağın yer alması, arazi siyahlı beyazlı görüldüğü, burada Zâtürrikâ' adlı bir ağaç bulunduğu, bu gazve sırasında sancaklara yamalar konulduğu, askerler siyah ve beyaz atlara bindiği veya askerlerin çölde yürümekten yarılan ayaklarına bez parçaları sardıkları için verilmiştir. bk. Şâmî, *Sübülü'l-hedy*, 5/180.

⁹⁴ Buhârî, "Meğâzî", 29 (No. 3899); Müslim, "el-Cihâd ve's-Siyer", 149.

⁹⁵ Ali b. Burhanüddin el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1400), 2/342; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşî İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvahid (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1395/1976), 3/161.

⁹⁶ İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 3/161.

⁹⁷ İbn Ömer'in korku namazına dair rivayeti için bk. Mâlik b. Enes, "Salâtü'l-havf", 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/26; Müslim, "Salâtü'l-musâfirîn", 305.

⁹⁸ Bu bilgiler üzerinden tarihlendirme çabası için bk. İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 3/161; Şâmî, *Sübülü'l-hedy*, 5/180.

⁹⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, 3/226; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/102.

¹⁰⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/91.

¹⁰¹ Kâdî iyâz, *İkmâlu'l-mu'lim*, 2/595; Mâzerî, *Şerhu't-Telkîn*, 1/1042; Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd el-Hafid, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muhtâc* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 1/186.

¹⁰² Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bağdadî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/471; Nevevî, *el-Minhâc*, 5/130; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mısırî el-Kastallânî, *el-Mevâhibu'l-ledünniyye bi'l-minaḥi'l-Muḥammediyye* (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 1/292.

¹⁰³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/297; İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 8/402.

namazın düşman ve savaş sebebiyle tehir edilmesi (kazaya bırakılması) artık câiz değildir. Bu uygulama korku namazı ile neshedilmiştir. Dolayısıyla savaş ortamlarında korku namazı tatbik edilir.

Bize göre de daha doğru gibi görünen tarihlendirme budur. Zira Hendek Savaşı esnasında korku namazı yerine kazaya bırakma uygulamasına başvurulduğu görülür. Bu veri, Ebû Saîd el-Hudrî'nin işaret ettiği bilgi ile de uyum içindedir.

Esasen eldeki bazı veriler de korku namazı ile ilgili âyetlerin nüzulünden önce *namazı kazaya bırakma* uygulamasına zaman zaman başvurulduğunu göstermektedir. Sözelimi Hz. Peygamber, Benî Kurayza üzerine gönderdiği gruba “Hiç kimse ikinci namazını Benî Kurayza yurduna varmadan kılmayacak.” buyurmuştur ki bu, *ikindiyi kaza edin* manasına hamledilebilir durumdadır. Zira yolda ikinci namazı vaktinin girmesi üzerine bazı sahabîler, Allah Rasûlü'nün bu uyarısını hatırlatıp “Oraya ulaşana kadar namaz kılamayız.” demiş, bazıları ise “Bizden istenen bu değildir!” diyerek onu eda etmişlerdir. Fakat daha sonra Allah Rasûlü ne birincileri ne de ikincileri tenkit etmiştir.¹⁰⁴ Şâfiî ilim adamı Begavî (öl. 516/1122) de, büyük ihtimalle bu olayı dikkate alarak, çeşitli korkulara maruz kalan Müslümanların namazlarını ertelediklerini ve daha sonra kaza ettiklerini söyler. Ona göre Hendek Savaşı'nda yapılan da bundan ibarettir. Fakat bu durum korku namazı ile ilgili âyetin nüzulüne kadar devam etmiştir.¹⁰⁵

Namazlar hakkındaki bu kazaya bırakma seçeneğine rağmen korku namazının teşri kılınmış olması gayet dikkat çekicidir. Zira ifası oldukça meşakkatli olan korku namazı esnasında, olağan şartlar altında bu ibadetin sıhhatine engel olacak ve hatta fesadına yol açacak pek çok hareket yapılacaktır. Hatta bazı rivayetlere bakılırsa korku namazı bir rekât olarak dahî kılınabilir.¹⁰⁶

Bununla birlikte böyle bir ortamda, bu şartlar altında ve bazı ulemâ açısından bakıldığında *eksik* addedilebilecek şekilde bile olsa Allahu Teâlâ namazın vaktinde kılınmasını emretmiş, kazaya bırakma seçeneğini dikkate almamıştır. Bu durum esasen, İslâm'ın beş temel rüknünden biri olan namazın, kendisi için belirlenmiş vakit içinde kılınması gerektiğine işaret sayılabilecek durumdadır. Korku namazıyla alakası kurulan her iki ayetin hemen öncesine bakılması, bu işaret için yeterli olabilir. Nitekim ilgili âyette yer alan “Eğer herhangi bir şeyden korkarsanız namazlarınızı yürürken veya binek üzerinde kılın.”¹⁰⁷ ruhsatı, “Namazlara devam edin.” ve “Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.” uyarılarından sonra gelmektedir. Aynı şekilde ordunun iki gruba ayrılıp nöbetleşe olarak tek imama uymak suretiyle namaz kılacaklarına işaret eden en-Nisa 4/102 âyetinden hemen önce ise “Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır.” buyrulur. Bir sonraki âyette ise namazın, müminler üzerine vakitleri belli farzlar olduğuna dikkat çekilir.¹⁰⁸ Bu âyetler bazı takdim-tehirler ile şöyle anlaşılabilir durumdadır:

“Allah'a karşı saygı ve bağlılığınızı göstermek adına namazlarınızı, kendileri için tespit edilen vakitler içinde eda edin. Cephede düşman ile karşı karşıya bulunuyor iseniz namazı, gruplara ayrılarak, bir kişinin imametinde ve nöbetleşe kılın. Seferde düşman kovalıyor veya onun tarafından kovalanıyorsanız namazınızı kısaltmanızda bir beis yoktur. Böyle durumlarda bir namazı yürürken veya binek üzerinde de kılabilirsiniz.”

¹⁰⁴ Buhârî, “Salâtü'l-havf”, 5. Ancak bazı âlimler, bu olayın “Eskiden namazlar kazaya bırakılırdı.” görüşüne delil olamayacağı görüşündedir. Zira onlara göre Hendek Savaşı esnasında Hz. Ömer'in “Neredeyse güneş batana kadar ikindiyi kılmayacaktım!” sözüne karşılık Allah Rasûlü'nün “Ben kılmadım” buyurmuş olması, O'nun bu namazı bilinçli olarak kazaya bırakmasına delalet edebileceği gibi unutmış olabileceğini ve ancak söylenince hatırladığını da akla getirebilir. bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/410; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/91.

¹⁰⁵ Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd eş-Şâfiî el-Begavî, *et-Tehzîb fi fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/354.

¹⁰⁶ Nitekim İbn Abbâs (Buhârî, “Megâzi”, 29; Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 1), Zeyd b. Sâbit (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/470), Câbir b. Abdullah (Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 1. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22/85; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 2/214) ve Huzeyfe b. el-Yemân'dan (Ebu Dâvûd, “Sefer”, 18; Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/302) gelen rivayetlerde “bir rekâtlık” namazdan bahsedilir. Ayrıca Abdullah b. Abbas'ın “Allah Peygamberinizin dili üzerinden namazı hizada dört, seferde iki ve korku anında da bir rekât farz kılmiştir.” demektedir (Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 1; Ebu Davud, “Sefer”, 18; Nesâî, *Salâtü'l-havf*, 1; İbn Mace, *İkâmetü's-salavât*, 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/28). Nitekim “Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur” mealindeki en-Nisâ 4/101 ayetinde geçen *kasır* ifadesi de kimi âlimler tarafından korku anında namazın bir rekât olarak kılınması şeklinde anlaşmıştır (Abdürrezzâk, *Muşannef*, 2/511; Hattâbî, *Me'âlim*, 1/271; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 3/235-236). Diğer bazı ilim adamları ise bu bir rekâtın, korkunun daha da şiddetlenmesi durumunda ima ile veya bir adet secde ve hatta bir tekbir ile ifa edilebileceğini savunmaktadır (Hattâbî, *Me'âlim*, 1/272). Fakat genel kabule göre korku namazı rekât sayısını etkilemez (Serahsî, *el-Mebsût*, 2/46; İbn Kudâme, *el-Kâfi*, 1/318; İrâkî, *Tarhu't-teşrib*, 3/146).

¹⁰⁷ el-Bakara 2/239.

¹⁰⁸ en-Nisâ 4/103.

Nitekim düşman sebebiyle binek üzerinde ve hareket halinde olan kişinin, vakti giren bir namazı ancak mevcut durumda yani binek üzerinde kılabilceği ifade edilmiştir. Buna uymayarak binekten inilip yerde namaz kılınması bazı sahabîler tarafından Allah'ın buyruğuna muhalefet sayılmıştır.¹⁰⁹

Korku namazı ile ilişkilendirilen bu âyetlerden ve özellikle en-Nisâ 4/102-103'den, bir namazın mutlaka vaktinde eda edilmesi gerektiği şöyle dursun böyle olağan dışı durumlarda bile cemaatten vazgeçmeyin vurgusu dahî çıkarılabilir durumdadır.¹¹⁰ Nitekim cumhur, savaş ortamında namazın cemaatle kılınması sayesinde Müslüman askerler arasındaki birlik-beraberlik ruhunun daha da pekişeceği kanaatinde dir.¹¹¹

Bu şartlar altında kılınacak namaz "Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin."¹¹² âyetiyle birlikte de düşünülebilir. Zira bu âyetin devamında "Şüphesiz bunlar (sabır ve namaz), Allah'a duyduğu saygıdan ötürü kalbi ürperenler dışında herkese zor ve ağır gelir." buyrulur. Savaş ortamında ve özellikle cemaat halinde kılınacak namaz, her bir mücahidin Allah'a karşı duyduğu güvenini takviye edip üzerindeki kibri veya umutsuzluğu, tembelliği veya aşırılığı giderecek, manevî olarak onu daha kuvvetli hale getirecektir. Benzer bir vurgu "Ey iman edenler! Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."¹¹³ âyetinde de vardır.

Sonuç

Hendek Savaşı'nda namaz veya namazların kazaya bırakılmış olmasından hareketle "Uyuma ve unutmaya ilave olarak meşru sayılabilecek diğer bütün mazeretler de namazların daha sonra kaza edilmesine imkân tanır" sonucuna ulaşılması çeşitli açılardan tenkide açıktır.

Öncelikle ifade etmek gerekirse iddianın temelinde yer alan meşru sebep yaklaşımı göreceli olup kişilere, zamana ve şartlara göre değişebilir. Zira âyet veya hadislerde bu ifadeye açıklık getirilmemiş, nelerin bu çerçeveye dâhil olabileceği söylenmemiştir. Bu ifadenin çerçevesinin bireysel kanaatlerle doldurulması, dinin aynı emri hususunda pek çok ifa şeklinin ortaya çıkmasına yol açar. Bu yaklaşımın bizzat Şârî tarafından vaz edilip vakitlere ve sayılara bağlanan ibadetlerin alanına teşmili ise daha ciddi problemler doğurur.

Vakit şartına bağlı olarak ifa edilen ibadetlerin başında namaz gelmektedir. "Namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır" meâlindeki (en-Nisâ 4/103) âyetten anlaşıldığı üzere bu ibadetin Şârî tarafından belirlenmiş vakitler dâhilinde eda edilmesi gerekir. Vakit şartını ihmâl edebilecek veya daha açık bir ifadeyle kazaya bırakmayı gerektirecek durumlar bağlamında sadece uyuma ve unutma mazeret kabul edilir. Bu ikisi dışındaki problemlere ise yine din tarafından kimi kolaylıklar sağlanmıştır. Bu çerçevede su bulunamaması durumunda teyemmüm yapılması istenmiş, yolculuk yapanların namazı kısaltmasına ve (Hanefîlerin itirazı göz ardı edilmek kaydıyla) cem'e ruhsat tanınmış, hastaların oturarak hatta icap ettiğinde yatarak kılabilceği ifade edilmiştir. Vakti girdiğinde herhangi bir şeyden korku duyulması durumunda da namazın yürüyerek yahut binekler üzerinde kılınabileceğine (el-Bakara 2/239) işaret edilmiştir. Bu yaklaşımından anlaşılıyor ki din, uyuma ve unutma hâricindeki bütün problemlere, kendisinin teklif ettiği bu yolların biriyle çözüm bulunmasını istemektedir.

Namaz hakkında Kur'ân'da zikredilen özel durumlardan biri de düşman ile meşgul olunan savaş ortamıdır. Böyle bir ortam söz konusu olduğunda bile din korku namazı şeklinde ifade edilen bir eda tarzını emreder. Bir ordu bahis konusu olduğunda bu eda tarzının çok fazla vakit alacağı açıktır. Hatta "Namaz kılariken ihtiyat tedbirlerini alsın ve silahlarını da yanlarında bulundursunlar!" uyarısından hareketle fazlaca meşakkatli olacağı bile söylenebilir. Buna rağmen Allahu Teâlâ savaş ortamına tesadüf eden bir namaz hakkında kazaya bırakma ihtimaline değinmez. Hâlbuki oruç hakkında, savaş ortamına nispetle daha kolay gibi görünen hastalık ve yolculuk durumları söz konusu edilerek kazaya bırakma ve hatta fidyesini verme seçeneğine işarette bulunur (el-Bakara 2/184-185). Dinin bu yaklaşımı vakte riayet unsurunun namaz hakkında özellikle dikkate alındığını gösterir. Kaldı ki eldeki verilerden ve cumhurun tercihinden anlaşıldığı kadarıyla vakit vurgusu, Hendek Savaşı'nda bazı namazların kazaya kalmasından sonra netleştirilmiş görünmektedir. Allah Rasûlü'nün bazı namazları vaktinde kılmayıp daha sonra kaza etme eylemine Hendek'ten sonra

¹⁰⁹ Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 6/262-263.

¹¹⁰ Bu konuda bazı yorumlar için bk. Ahmet Nâim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 1987), 3/120-123; Erdem, "Salâtü'l-havf", 36/21.

¹¹¹ Bu değerlendirme için mesela bk. Mâzerî, *Şerhu't-Telkin*, 1/1042; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir ez-Zerî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlmü'l-muvakkâ'in*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1973), 3/145.

¹¹² el-Bakara 2/45.

¹¹³ el-Bakara 2/153.

bir daha başvurmamış olmasına rağmen çeşitli seferlerinde korku namazı kılmış ve kıldırılmış olması da bunun önemli göstergelerinden biridir. Bütün bunlar göstermektedir ki savaş gibi olağan dışı durumlar bile bir namazın kazaya bırakılabilmesi için mazeret teşkil etmemektedir.

Korku namazı vakit vurgusuna ilaveten *cemaat* uyarısı açısından da değerlendirilebilir. Zira vurgu sadece vaktin önemine tahsis edilirse namazın, birden fazla imam ve cemaat aracılığıyla eda edilmesi, düşmanın fırsat bekliyor olması açısından daha uygun görünebilir. Buna rağmen söz konusu ayette tek imam ve tek cemaate işaret vardır. Öyleyse bu yaklaşım, savaş ortamında ordudaki birlik ve beraberlik duygusunun daha fazla hissedilmesi amacına yönelik olmalıdır.

Bütün bunlara ve ayrıca namazın önemi ile onun vaktinde edasını vurgulayan diğer verilere bakarak dinin, uyku ve unutma gibi bilinçdışı durumlar hâricinde kazaya bırakma hususunu bir alternatif olarak ele almadığı rahatlıkla söylenebilir. Uyku ve unutma dışında mesela savaş ortamı bile bir namazı kazaya bırakmak için mazeret addedilmezken sırf tembellik sonucu terk edilenlerin bu bağlamda ele alınması ise kesinlikle mümkün değildir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî. *el-Muşannef*. thk. Habîburrahman el-Azamî. 11 cilt. Hindistan: el-Meclisu'l-İlmî, 1403.
- Ahmet Naim, Babanzâde. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 12 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 50 cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd eş-Şâfiî. *et-Tehzîb fi fîkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ahkkâmu'l-Çur'ân*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Çapan, Ergun. "Kur'an ve Sünnet'te Kaza Namazı." *Ekev Akademi Dergisi*, 15/47 (2011/Bahar), 195-211.
- Çelik, Taha. "Korku Namazı İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 38 (Ekim 2021), 209-234
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahman. *es-Sünen*. nşr. Fevz Ahmed. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 7 cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Erdem, Mehmet. "Salâtü'l-havf." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/21-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Halebî, Ali b. Burhanüddin. *el-es-Sîretü'l-Halebîyye*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1400.
- Halîfe b. Hayyât Ebû Amr eş-Şeybanî. *et-Târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 1 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hamîdullah, Muhammed. "Hendek Gazvesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 cilt. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Irakî, Ebu'l-Fadl Abdürrahim b. el-Hüseyin el-Irakî. *Tarhu't-teşrîb fi şerhi't-Taqrîb*. 8 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2020.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Ata - Muhammed Ali Muavviz. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 cilt. Mağrib: Vüzâratü Umûmî'l-Evkâf, 1378.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhibbuddin el-Hatîb. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 cilt. Hindistan: Matbaatu Dâirati'l-Meârif, 1326.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Muhalâ bi'l-âşâr*. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Şahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Selmî. *es-Şahîh*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Basrî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanbelî. *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-ibâd*. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanbelî. *İlâmü'l-muvaqqî'in*. thk. Tâhâ Abdürrauf Sa'd. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1973.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşî. *Tefsîrü'l-Çur'ânî'l-azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selâme. 8 cilt. Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa Abdülvahid. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1395/1976.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğnî*. 10 cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr Muhammed Fuad Abdülbaki. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdadî. *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. thk. İzzet el-Mürsî. 9 cilt. Kahire: Mektebetü Tahkîki Dâri'l-Haremeyn, 1417/1996.
- İbn Rüşd el-Hafîd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. 4 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî. *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid es-Sivasî. *Fethu'l-kadîr*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz b. Musa. *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmail. 8 cilt. Mısır: Dâru'l-Vefa, 1419/1998.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mısırî. *el-Mevâhibu'l-ledünniyye bi'l-minaḥi'l-Muḥammediyye*. 3 cilt. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, ts.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Umretü'l-Kazâ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mâlik b. Enes el-Medenî. *el-Muvaḥḩa*. nşr. Muhammed Mustafa el-Azamî. 8 cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bağdadî. *el-Ḩavî'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavviz- Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali et-Temîmî. *Şerḩu't-Telkîn*. thk. Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Āarbi'l-İslâmî, 2008.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud el-Hanefî. *el-İḩtiyâr li-ta'fili'l-Muhtâr*. thk. Abdülatif Muhammed Abdurrahman. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşayrî. *el-Câmi'u's-şahîḩ*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde. 8 cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref. *el-Minhâc fi şerḩi Şahîhi Müslim b. ḩaccâc*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Pala, Ali İhsan. "Namazların Kazası Meselesine Metodolojik Bir Yaklaşım", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3 (2004), 231-251.
- Remlî, Şihabuddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs. *Nihâyetü'l-muḩtâc ilâ şerḩi'l-Minhâc*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsûḩ*. thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis. 31 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2000.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1410/1990.
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Salihî. *Sübülü'l-hedy ve'l-irşâd fi sîreti ḩayri'l-İbâd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud- Ali Muhammed Muavviz. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsaḩ*. thk. Tarık b. İvâzullah- Abdülmuhsin b. İbrahim. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Silefî. 25 cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîḩu'l-rusul ve'l-mülûk*. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-Turâs, 1387.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed. *Aḩkâmu'l-ḩur'ân*. thk. Sadettin Önal. 2 cilt. İstanbul: Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzi*. thk. Martin Jons. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Kazâ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/110-113. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yatkın, Nihat. "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Namazların Kazası." *Ekev Akademi Dergisi*, 3/1 (2001/Bahar), 163-177.
- Yücel, İrfan. "Kaza Namazı Konusundaki Tereddütlerle İlgili Bir Açıklama." *Diyanet Dergisi*, 27/3 (1991/Temmuz-Eylül), 67-78.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbaki. *Şerḩü'z-Zürkânî 'alâ Muvaḩḩai'l-İmâm Mâlik*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. 4 cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe, 1424/2003.

